

BÂTIN İLMİ

Gizli hakikatleri konu alan ve
bu yolla insanı mânevî kurtuluşa
ulaştırdığına inanılan ilim.

İslâm'da zâhir ve bâtın olmak üzere iki bilgi türünün bulunduğu görüşü ilk defa Şîîler tarafından ortaya atılmıştır. Hz. Ali henüz hayatta iken çevresinde toplanan bazı kişiler ondan başka hiç kimsenin bilmediği bir bâtın ilminin varlığından söz etmişlerdi. Fakat Hz. Ali bu iddiaları reddederek Allah'ın kendisine lutfettiği zekâ ile naslardan çıkardığı bazı mânalar dışında herkesin bildiğinden farklı bir ilme sahip olmadığını belirtmişti (bk. Buhârî, "Cihâd", 171; Tirmizî, "Diyât", 16). Buna rağmen Şîîler Hz. Peygamber'den sonra yegâne meşrû halife tanıdıkları Hz. Ali'nin başka insanların bilmediği bâtın ilmine sahip bulunduğu, onun "ilim şehrinin kapısı" olduğu inancını sürdürmüşler ve kendisine ait olduğunu iddia ettikleri bazı sözler rivayet etmişlerdir. Bir kısmı Sünnî kaynaklara da girmiş olan bu sözlerden birinde Hz. Ali göğsünü göstererek, "Burası ilimle dolu", başka bir sözünde de "Aranızdan ayrılmadan bilmediklerinizi bana sorun" demişti.

Aşırı Şîîler'den Ebû Mansûr el-İclî Al-lah'ın Hz. Muhammed'e *tenzil**, kendisine ise *te'vîl**i indirdiğini ileri sürmüş, *tenzîlî* zâhirî ilim, *te'vîlî* de bâtınî ilim şeklinde açıklamıştı. Ca'fer es-Sâdık'ın öğrencilerinden sayılan ve bâtın ilmini bildiği öne sürülen Câbir b. Hayyân bu ilmi, "kanunların konuluş sebeplerini ve ilâhî akıllara uygun olan özel gayeleri bilmektir" şeklinde tarif etmiş ve bu açıklamasıyla felsefî bilgilere işaret etmiştir.

Hz. Ali'den sonra Muhammed Bâkır ve Ca'fer es-Sâdık gibi imamlara intikal ettiğine inanılan bâtın ilminin, bu ilmi anlama ve kavrama seviyesinde olmadığından halka açıklanması uygun görülmemiştir. Zira halk bâtınî anlamları kavrayamayacağından bu konuda söylenenleri reddedecek ve bu yüzden günaha girecektir. Hz. Ali'ye nisbet edilen bir söze göre Hz. Peygamber kendisine yetmiş çeşit ilim öğretmiş, ancak o halkın kendisini yalancılıkla suçlamasından çekindiği için bunları açıklamamıştı. Zeynelâbidîn ve Ca'fer es-Sâdık gibi imamların da sahip oldukları bâtınî bilgileri,

putperestlikle suçlanıp idam edilmelelerinden endişe ettikleri için açıklamadıkları rivayet edilir. Ca'fer es-Sâdık'ın bildiği iddia edilen *cefr** ilminin de bâtın ilmi olduğuna inanılır (Küleynî, I, 240-241).

Bu tür rivayetler Şîî inancında önemli bir yer tutar. Şîîler bu ilmin mâsum imamlar yoluyla kendilerine intikal ettiğine inanırlar. Aralarında benzerlikler bulunmakla beraber Ca'feriyye'deki bâtın ilmi ile İsmâiliyye'deki arasında büyük fark vardır. Ca'feriyye ve Zeydiyye mezheplerindeki bâtın ilmi anlayışı İsmâiliyye mezhebinde olduğu gibi hiçbir zaman dinî mükellefiyetleri geçersiz sayma noktasına varmamıştır.

Şîa'nın bâtınî ilim anlayışı şer'î hükümlerden çok imâmet ve siyaset konusyla sınırlı kalmasına karşılık tasavvuf düşüncesinde konu bu iki alanın dışında tamamıyla farklı bir bağlamda ele alınmıştır.

Mutasavvıflar dinî ilimleri biri zâhir, diğeri bâtın olmak üzere ikiye ayırır; hadis, fıkıh ve kelâm gibi ilimlere zâhir ilimleri, tasavvufa da bâtın ilmi adını verirler. Zâhirî ilimlerle meşgul olanlara zâhir ulemâsı, rûsûm ulemâsı ve ehl-i zâhir, kendilerine de bâtın ulemâsı ve ehl-i bâtın derler. Mutasavvıflara göre naslardaki gizli mânaları, ibadetlerin mânevî ve ahlâkî özünü, varlık ve olayların arkasındaki sırları açıklığa kavuşturan bâtın ilmi gizlidir ve onu halka açıklamak câiz değildir. Çünkü halk bu yüksek ilmi ve ondaki ince mânaları ya anlayamaz veya yanlış anlar. Bu yüzden bâtın ilmi ancak zeki, yetenekli, istekli ve kalp gözü açık kimselere öğretilir. Başlangıçta bâtın ilminden sadece işaret yolu ile bahsedilir, bu ilim açık şekilde ifade edilmezdi. Bâtın ilmini işaretlerle değil sözle anlatan ilk sûfî Zünnûn el-Mısrî'dir (ö. 245/859). Fakat o bu ilmi sadece kendisine inananlara anlatmaktaydı. Cüneyd-i Bağdâdî bu ilmi mahzenlerde ve kapalı kapılar ardında öğretiyordu. Tasavvuf tarihinde bâtın ilminden kürsülerde açıkça bahseden ilk sûfinin Şiblî olduğu söylenir (Câmî, s. 33). Bununla beraber bâtın ilmi geniş ölçüde her zaman gizli öğretilmiş, bu anlayış tarikatlarda da devam ettirilmiştir.

Mutasavvıflara göre bâtın ilmi İslâm'dan ayrı ve onun dışında bir ilim değildir. Bu ilim esasen nasların derin ve ince mânalarından ibaret olup Hz. Peygam-

ber tarafından bazı sahâbîlere öğretilmiştir. Nitekim onun, sırdaşı (sâhibü sırri'n-nebî) Huzeyfe b. Yemân'a bazı sırlar tevdi ettiği, ayrıca Ebû Hüreyre'nin, "Hz. Peygamber'den iki ilim öğrendim; birini yaydım, öbürünü saklı tuttum, onu da yaysaydım başımı keserlerdi" dediği rivayet edilir (Buhârî, "İlim", 42). Hz. Peygamber'in dinde fakih olması için dua ettiği İbn Abbas'ın ilminin de bâtın ilmi olduğu söylenir.

Cüneyd-i Bağdâdî, Hz. Mûsâ'nın Hızır'dan öğrendiği "ledûn ilmi" (bk. el-Kehf 18/65) ile Hz. Ali'nin bildiği bâtın ilminin aynı şey olduğunu söyler. Serrâc'a göre Kur'an'ın, hadisin ve İslâm'ın da zâhir ve bâtını vardır. Geniş anlamıyla şeriat ilmi bu ikisini de ihtiva eder. Nitekim sûfilere göre, "Allah size zâhir ve bâtın nimetlerini bol bol vermiştir" (Lokmân 31/20) meâlindeki âyette bu hususa işaret edilmektedir. Cibrîl hadisinde söz konusu edilen "İslâm" zâhir, "iman" bâtındır; "ihsan" ise zâhir ve bâtın hakikatlerinin birliğidir (Serrâc, s. 22).

Sûfîler, ehl-i zâhir arasında işaret ve remizlerle anlattıkları, fakat kendi aralarında bazan açıkça konuştukları bâtın ilminin önem ve değeri konusunda görüş birliği içindedirler. Bâtın ilminin üstünlüğü ilk tasavvufî eserlerde de önemle vurgulanmıştır. Gazzâlî zâhir ilmine kabuk (kısr), bâtın ilmine öz (lûb) nazarıyla bakar. Zâhir ilmi yola, bâtın ilmi *menzîl**e ait bilgilerdir. Sûfîler metot olarak zâhir ilminin eğitim ve öğretimle, bâtın ilminin ise mistik sezgi (keşf) ile elde edildiğini söylerler. Bu şekilde belli bir silsile ile Hz. Peygamber'den gelen veya özel bir yolla naslardan çıkarılan bilgiler gibi ilham ve keşf yoluyla vasıtasız olarak Allah'tan alınan bilgilere bâtın ilmi denir. Nitekim İbnü'l-Arabî, "Velîler bilgileri peygambere vahyi getiren meleğin aldığı kaynaktan alırlar" (*Fuşûş*, s. 54) derken bu hususu belirtmiştir. O *Fuşûşü'l-hikem*'de her bölümün başına getirdiği "hikmet" sözü ile bâtın ilmini kasteder. Gazzâlî bâtın ilmini biri muamele, diğeri mükâşefe ilmi olmak üzere ikiye ayırır. Birincisini eserlerinde geniş olarak açıkladığı halde ikincisinin kitaplarına yazılmasının ve ifşa edilmesinin câiz olmadığını ifade eder (*İhyâ**, I, 20-23).

Serrâc'ın *el-Lüma** ve Ebû Tâlib el-Mekkî'nin *Kütü'l-kulûb* adlı eserleri bâtın ilmi hakkındaki önemli kaynaklar-

dandır. Fakat bâtin ilmiyle ilgili en bazaranlı açıklamalara Gazzâlî'nin *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn*'inde rastlanır. Gazzâlî namaz, oruç, zekât, hac ve Kur'an tilâveti gibi bütün ibadetlerin bir zâhirî, bir de bâtinî yönü bulunduğunu ifade ederek zâhirî amel-bâtinî amel, zâhirî hüküm-bâtinî hüküm, zâhirî edep-bâtinî edep, zâhirî temizlik-bâtinî temizlik gibi ikili ayrımlar yapar. Meselâ ona göre rûkû'un zâhirî mânası eğilmek, bâtinî mânası saygı göstermektir. Zâhirî mâna beden, bâtinî mâna ruh gibi olduğundan bâtinî yönü gerçekleşmeyen ibadetler cansız sayılır.

Kur'an'ın, hadislerin ve ilmin zâhir ve bâtinından bahseden mutasavvıflar Hz. Peygamber'in de zâhirî ve bâtinî yönü bulunduğunu, zâhirini kâfir-mümin herkesin bildiğini, bâtinini ise ancak müminlerin ve velîlerin anlayabileceğini belirtirler. "Sana bakıyorlar ama görmüyorlar" (el-A'râf 7/198) meâlindeki âyetle işaret edildiği gibi inkârcıların baktıkları halde görememeleri onun bu bâtinî yönüydü.

Zâhir ile bâtin arasında bir çelişkinin bulunup bulunmadığı konusu önemle tartışılmıştır. Gizli ve bâtinî bir ilmin meşruiyeti kabul edildikten sonra bu konuda farklı kanaatlere sahip kimseler, zaman zaman "şathiyyât" türünden taşkınlıklara kadar varan sözlerle ifade ettikleri kendi inanç ve düşüncelerini bâtin ilmi olarak takdim etme yolunu tutmuşlardır. Ancak bu tür taşkınlıklar bütün zâhir âlimleriyle birçok mutasavvıf tarafından İslâm'ın zâhirî hükümlerine ve temel esaslarına aykırı bulunarak reddedilmiştir. Nitekim Ebû Saîd el-Harrâz, Hücûrî, Gazzâlî, Sühreverdî gibi birçok sûfî, "zâhire aykırı düşen her bâtin bâtıldır" kaidesini benimsemişlerdir. Ancak Hz. Mûsâ ile Hızır'ın bilgilerinde olduğu gibi (bk. el-Kehf 18/65) görünüş itibarıyla de olsa bu iki ilim arasında bir çelişki bulunabileceğini kabul eden Gazzâlî'ye göre bu bilgilerin hakikatini ve halka açıklanmayan kader ve ruhla ilgili bazı sırları ancak velîler ve ârifler bilebilir. Nasların mecazi mânaları da bâtinî mâna sayılır. Bir şeyi bilmekle o şeyi yaşayarak öğrenmek arasında fark bulunduğu gibi zâhir ile bâtin arasında da bir fark olabilir. Hal diliyle söylenecek söz diliyle anlatmak da bir kapalılığa yol açar.

Zâhir ilmi ile bâtin ilmi arasındaki uyum ve tutarlılığın her zaman yeteri kadar

açık biçimde ortaya konulamaması, bir taraftan Sülemî, Gazzâlî ve İbnü'l-Arabî gibi mutasavvıfların Bâtinîlik'le suçlanmasına, diğer taraftan çeşitli dış kaynaklardan, özellikle Bâtinîlik'ten, Şîîlik'ten, İhvan-ı Safâ ve Yeni Eflâtunculuk'tan gelen tesirlerin "bâtin ilmi" ve "nasların bâtinî mânası" adı altında İslâm muhitinde kolaylıkla tutunmasına yol açmıştır.

İsmâiliyye ve Ta'limiyye'nin bâtin anlayışı ile tasavvufdaki bâtinî mâna arasındaki fark şudur: İsmâiliyye'ye göre de nasların zâhirî ve bâtinî mânaları vardır; ancak asıl geçerli olan bâtinî mânadır; zâhir sadece avam ve ehl-i zâhir içindir. İsmâîlîler kendilerini zâhirî mânalar ve bunlara dayanan şer'î hükümlerle yükümlü ve sorumlu saymazlar. Buna karşılık mutasavvıflar nasların hem zâhirî hem bâtinî mânalarını geçerli kabul ederler. Onlara göre zâhirî mâna "hak", bâtinî mâna "hakikat"tır. Bu sebeple her iki mânaya göre hareket etme mecburiyeti vardır.

Bâtin ilminin varlığı daha çok Gazzâlî'den sonra ve onun etkisiyle zâhir uleması tarafından da benimsenmiştir. Ancak kelâmcılar bilgi kaynağı olarak akıl ve beş duyu ile haber-i sâdik içinde düşündükleri peygamberlere gelen vahiy ve ilhamı kabul ederler. Gazzâlî, Râzî, Âmidî gibi müteahhir devir kelâmcıları mutasavvıfların keşf, ilham, bâtin ilmi gibi deyimlerle ifade ettikleri bilgileri de bilgi kaynağı olarak kabul etmekle birlikte, bu tür sübjektif bilgileri vehim ve kuruntulardan ayırabilmek için bunların Kitap ve Sünnet'e uygunluğunu esas almışlardır. Kelâmcıların bu görüşü aslında yukarıda da belirtildiği gibi sûfîlerin, "zâhire aykırı düşen her şey bâtıldır" ilkesinin değişik bir şekilde ifade edilmesinden başka bir şey değildir. Teftâzânî'nin, "İlhamla ilim hâsıl olursa da bu ilim herkes için bir delil teşkil etmez" sözü bu konuda kelâmcıların ortak görüşlerinin özeti sayılabilir.

"Bâtin ilmi Allah'ın sırlarından bir sır ve O'nun hükümlerinden bir hükümdür. Allah bu ilmi velîlerinden dilediği kişilerin kalplerine atar" anlamındaki bir hadisi zikrederek bunun uydurma olduğunu söyleyen İbnü'l-Cevzî bâtin ilmiyle ilgili daha başka rivayetleri de tenkit etmekle birlikte sonuç olarak ilhamın mümkün olduğunu kabul eder. İbn Teymiyye bâtin ilminin "imanın gizli hakikatlerini bilmek" anlamına geldiğini söy-

ler. Bâtin ilminin doğrudan doğruya Allah'tan aldıkları bilgiler olduğunu öne süren İbnü'l-Arabî gibi bazı mutasavvıflar için "mülhid" kelimesini (bk. *Mecmû'ü fetâvâ*, XI, 221-227) kullanan aynı müellif, Gazzâlî'yi de *Mişkâtü'l-envâr*'daki görüşlerini delil göstererek sûfîlerin gizli bilgilerini vahye denk tutmakla suçlamıştır.

Hâris el-Muhâsibî, Kelâbâzî, Kuşeyrî, Hücûrî ve Gazzâlî gibi Sünnî mutasavvıflar Kur'an ve hadis çerçevesinde kalan bâtin ilmini kabul etmişler, bunu da nasların mânalarını derinleştirmek olarak anlamışlardır.

BİBLİYOGRAFYA :

- el-Mu'cemü's-şûfî, "zâhir, bâtin" md.leri; Buhârî, "Cihâd", 171, "İlim", 42; Tirmizî, "Diyât", 16; Câbir b. Hayyân, *Muhtârü Resâ'il* (nşr. P. Kraus), Kahire 1354, s. 105; Hakîm et-Tirmizî, *Hatmü'l-evliyâ* (nşr. Osman İsmâil Yahyâ), Beyrut 1965, s. 253, 263; a.mlf., *Kitâbü 'İlmî'l-evliyâ*, Bursa Eski Yazma ve Basma Eserler Ktp., Haraccioğlu, nr. 806, tür.yer.; Küleynî, *el-Kâfî mine'l-uşûl*, I, 240-241; Serrâc, *el-Lüma'*, s. 22, 43-44; Kelâbâzî, *et-Ta'arruf*, s. 87; *Kütü'l-kulûb*, I, 283; Sülemî, *Tabakât*, s. 231; Gazzâlî, *İhyâ*, I, 20-23, 26, 43, 106, 296; III, 23, 219; a.mlf., *er-Risâletü'l-ledünniyye*, Kahire 1964; a.mlf., *Cevâhirü'l-Kur'ân*, Kahire 1933; a.mlf., *Mişkâtü'l-envâr* (nşr. Ebû'l-Alâ Afifî), Kahire 1383/1964, s. 69-70, 77; Ay-nûlkudât el-Hemedânî, *Temhîdât* (nşr. Afif Useynî), Tahran 1962, s. 2, 3; Ebû Mansûr el-Abbâdî, *Şüfînâme* (nşr. Gulâm Hüseyin-i Yûsufî), Tahran 1347 hş., s. 160-179; Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî, *Âdâbü'l-mürîdîn*, Kahire, ts. (Dârü'l-Vatani'l-Arabî), s. 51; Attâr, *Tezkiretül-evliyâ*, s. 491; Fâhreddîn er-Râzî, *Tefsîr*, İstanbul 1308, VIII, 120; Sühreverdî, *Avârifü'l-ma'ârif*, Beyrut 1966, s. 25; İbnü'l-Arabî, *el-Fütûhât*, I, 723; II, 179; a.mlf., *Fuşûş* (Afifî), s. 54; Azîz Neseffî, *Kitâbü'l-İnsânî'l-kâmil* (nşr. Marijan Molé), Tahran 1403/1983, s. 468; İbn Teymiyye, *Der'ü te'âruzü'l-a'kıl ve'n-naql*, Riyad 1979, I, 10; X, 204-205; a.mlf., *Mecmû'ü fetâvâ*, Riyad 1381, XI, 221-227; XII, 23; a.mlf., *Fî 'İlmî'l-bâtin ve'z-zâhir* (el-Mecmû'atü'r-resâ'ilü'l-müniriyye içinde), Kahire 1924, I, 229-252; Zehebî, *Mizânü'l-ittidâl*, I, 430; Zerküşî, *el-Burhân*, I, 170; II, 171; Süyûtî, *el-İtkân*, II, 178-184; Câmî, *Nefehât*, s. 33, 35; Erzurumlu İbrâhim Hakkî, *Mârifetnâme*, İstanbul 1310, s. 430; Zebîdî, *İthâfû's-sâde*, V, 526; Kâsım Ganî, *Târîh-i Taşavvuf*, Tahran 1340 hş., s. 169; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, İstanbul 1339-1341, I, 50-60; Ebû'l-Alâ el-Afifî, *et-Taşavvuf: şevretün râhiyye fi'l-İslâm*, Kahire 1963, s. 125; Şeybî, *eş-Sıla*, s. 380, 413; Muhammed b. Kâsım, *Mevkûfû İbnî'l-Arabî min ehli'z-zâhir*, Kahire 1969; Abdülmuhsin el-Hüseynî, *el-Ma'rife 'inde'l-Hakîm et-Tirmizî*, Kahire 1983, s. 115, 127, 135; İbnü'l-Cevzî, *Telbîsü İblîs*, Kahire 1368, s. 320-330; Teftâzânî, *Kelâm İlmi ve İslâm Akaidi* (trc. Süleyman Uludağ), İstanbul 1982, s. 121.

